

РЕЦЕНЗІЇ

**И. В. САПОЖНИКОВ. БОЛЬШАЯ АККАРЖА. ХОЗЯЙСТВО И
КУЛЬТУРА ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА СТЕПНОЙ УКРАИНЫ.
КИЕВ: ШЛЯХ, 2003. 203 С.**

Велика Аккаржа – пізньопалеолітична пам'ятка, яку було виявлено у 1955 р. В. Красковським, і яка після розкопок у 1959 та 1961 рр. П. Борисковським отримала широке визнання серед дослідників палеоліту. Ще до опублікування матеріали цієї пам'ятки були залучені П. Єфименком, разом із матеріалами Амвросіївки, для обґрунтування ідеї значного впливу передньоазіатських культур на формування пізньопалеолітичних індустрій Північного Причорномор'я, а автор розкопок П. Борисковський використав їх для виділення окремої степової зони розвитку пізньопалеолітичної культури¹. Після ґрунтовної публікації наслідків дослідження Великої Аккаржі, матеріали стоянки стали об'єктом широких наукових дискусій з проблем пізнього палеоліту Південно-Східної Європи².

Наприкінці 80–початку 90-х років ХХ ст. І. Сапожніков провів охоронні розкопки пам'ятки, які дозволили автору досліджень отримати нові матеріали і зробити “цікаві” спостереження щодо місця Великої Аккаржі в системі палеоліту степової України. Природно, в монографії ми очікували знайти добротну, виконану на сучасному науковому рівні, узагальнюючу публікацію усіх матеріалів, їх глибокий науковий аналіз та вирішення нагальних проблем періодизації та історичної інтерпретації палеоліту степової України, обіцяних нам автором (с. 17). А наразі знайшли розважальні “історіографічні” етюди відносно географічних знань мандрівників ХVIII–ХХ ст. стосовно долини річки Аккаржі і суб'єктивні міркування автора щодо історії дослідження самої стоянки та її околиць.

Викладення історії будь-якого явища вимагає від дослідника не тільки послідовності у розгляді подій, але, перш за все, об'єктивності у висвітленні фактів та їх інтерпретації. Дійсно, свого часу співробітника (чи то директора) Іллічівського музею скла і фарфору до справжньої археології залучив П. Каришковський, який наполегливо рекомендував його лаборантом у відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, куди нарешті він і був прийнятий. На жаль, багаторічні розвідки І. Сапожнікова, про які він згадує на с. 13 монографії, в той час та і пізніше, не були ефективними. Йому так і не поталанило знайти пам'ятку, яка б “відповідала” його науковим амбіціям та заспокоїла порив “незадоволеного” дослідника. У зв'язку з цим відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР декілька разів звертався до П. Борисковського з проханням дозволити І. Сапожнікову продовжити розкопки Великої Аккаржі. Однак, видатний вчений довго вагався перед тим,

як дати дозвіл, уявляючи собі, що може статися з пам'яткою після робіт професійно недостатньо підготовленого археолога. Але, нарешті, він згодився, листом якого і пишається автор монографії (с. 14), хоча про авторські права на матеріали попередніх досліджень Великої Аккаржі в листі, як пам'ятається, не йшлося. Принагідно також доводимо до відома І. Сапожнікова, що ніхто з фахівців не намагався перейменувати Велику Аккаржу у “Великодолинську стоянку”, як це зазначено на с. 13 монографії. Словники ж Української Радянської Енциклопедії (УРЕ) у ті часи склалися редколегією видавництва і затверджувалися провідними установами АН УРСР (в даному випадку Інститутом археології АН УРСР), а не авторами статей. До того ж назва “Великодолинська стоянка” зустрічається у більшості довідників, а не тільки в УРЕ, що добре відомо автору монографії (с. 233). Поряд з тим уточнимо склад Одеського палеолітичного загону 1959 і 1961 рр., учасників і гостей якого можна бачити на наведених нижче фотографіях, зроблених особисто П. Борисковським.

Однак, звернемося до більш суттєвих питань, розглянутих в монографії і з'ясуємо, чи дійсно до І. Сапожнікова матеріали Великої Аккаржі не отримали “заслуженной научной оценки и реакции”, чи дійсно є підстави виділяти на розкопаній площі стоянки декілька господарсько-побутових комплексів (ГПК) та вважати Велику Аккаржу значно більш давньою, ніж це прийнято в сучасній літературі (с. 18).

До суті ГПК Великої Аккаржі ми ще повернемося, а зараз з'ясуємо, чи взагалі принципово можливо за таким станом збереженості культурного шару виділити ГПК на розкопаній площі. З метою обґрунтування у подальшому такої можливості І. Сапожніков, перш за все, прикладає багато зусиль, щоб спростувати спостереження П. Борисковського про значні руйнування культурного шару пам'ятки внаслідок природних процесів та перевідкладення його як по вертикалі, так і по горизонталі³. На можливість такої руйнації культурного шару вказували В. Петрунь та інші безпосередні учасники розкопок 1959 та 1961 рр.⁴ Сам автор монографії звертає увагу на те, що більшість знахідок верхнього горизонту (з чорнозему) обкатані. Частково обкатані, за його словами, і кремені та камені основного культурного шару (непорушеного за І. Сапожніковим), більшість останніх (не обкатаних) були покриті вапняковою кіркою, яка і зберегла, на нашу думку, гострі краї знахідок, які були виявлені після зняття лаборантами вапнякової кірки кислотою (с. 34).

Звернемо увагу читача ще на такий момент: усі вогнища стоянки, як з'ясувалось, розмиті (с. 135-138). Згадується єдине попелище (вогнище?), яке одному з авторів рецензії довелось розчищати у 1961 р. та наносити на план, щоправда, без допомоги циркуля, як це зроблено в монографії (с. 137). Воно було повністю розмите, збереглася лише невеличка пляма, забарвлена попелом, та маленька жменя дрібних перепалених кісток тварин, до того ж перемішаних з кременями, серед яких більшість була необпалена. Тому

П. Борисковський намагався не акцентувати уваги на такому “об’єкті”. Цей момент не оминув І. Сапожніков, щоб дорікнути своєму вчителю (с. 136). Нарешті, постає просте питання, чи можливо взагалі відтворити структуру стоянки на матеріалах, більш менш рівномірно розсіяних по вертикалі на 35-50 см та з повністю розмитими і перевідкладеними структурними елементами?!

Для доведення можливості фіксації структурних елементів у порушеному культурному шарі І. Сапожніков намагався “удосконалити” методику П. Борисковського. Він розділив розробку порушеного шару на два горизонти зняття, але продовжував копати кесонами. Така новація, як пише сам автор, не дала бажаних наслідків (с. 36). Лише в одному випадку І. Сапожнікову “пощастило” простежити різницю в планіграфії верхнього і нижнього умовних горизонтів. З’ясувалось, що “нешасні землерії” рівномірно рознесли кремені і кістки по верхньому горизонту, в той час як в нижньому вони це зробили з прогалинами (с. 34). Треба віддати належне І. Сапожнікову! Тут він на хвилину забуває про землеріїв і звертається до П. Борисковського, який писав, що культурний шар Великої Аккаржі перевідкладений, з чим принципово не згоден автор монографії, але вже на наступній сторінці (с. 36).

Зрозуміло, що створити ГПК в такому випадку можливо лише за умови проектування всіх знахідок кесону розмитого культурного шару (щонайменше півметрової товщі) на один план (досить “умовно виділену” житлову площадку). Про яке житло чи навіть відкритий господарсько-побутовий комплекс у даному випадку може вестися мова? Напевно, ми маємо ситуацію розмиву культурного шару поселення атмосферними опадами і “організацію залягання” археологічних артефактів по різного роду “замоїнах і промоїнах”, які І. Сапожніков особисто спостерігав на чужих пам’ятках і не бачить їх у себе на розкопі (с. 181). Це не дивно, якщо шукати ГПК кесонами і порівнювати “реконструйовану” таким чином планіграфію з планіграфією розкопок широкими площами інших дослідників.

У подальших роздумах автора монографії ще більше фантазії. І. Сапожніков пов’язує з кожним ГПК одну сім’ю у складі 4-6 осіб, яка утилізувала мінімум (!) від 1 до 4 бізонів (с. 145, 150, 155, 160). Додавши, що родина з 4-6 осіб (включаючи немовлят) мала сама вполювати і транспортувати на стійбище чотирьох бізонів, стає зрозумілою фантастичність такої інтерпретації ГПК Великої Аккаржі.

Щоправда, в іншому місці автор пише, що промисел бізонів мешканці Великої Аккаржі вели колективно. Але в такому випадку розподіл мисливської здобичі між парними сім’ями, якщо ми взагалі не маємо справу з мисливським табором, встановити неможливо. Сильна розтрошеність кісток та розмитість культурного шару не дозволяють прослідкувати планіграфію розподілу особин бізонів. Крім того, необхідно враховувати систему розподілу мисливської здобичі при колективному полюванні. Але, напевно,

малоймовірно, що кожній сім'ї припадало по бізону, тим більше – відразу чотири. Якщо визначення особин проводили по зубах, як пише автор, тоді дійсно можна погодитись, що кожній сім'ї припадало по зубу, або чотири (!?), але за цими зубами ще не можна визначати кількість особин, які утилізували парні сім'ї.

Тепер звернемося до питань стратиграфії, геохронології та датування Великої Аккаржі. Однак, перш ніж розглянути ці принципово важливі питання, зробимо лише одне зауваження. На с. 42 монографії І. Сапожніков висловив слушне спостереження про те, що не визріла ще необхідність для кореляції всіх абсолютних дат пам'яток палеоліту степової зони, тому що серед них є “достатня кількість явно “замовлених” або просто неякісних дат”. Але несподівано через два роки І. Сапожніков різко змінює цю свою принципову позицію і публікує кореляційну схему абсолютних дат пам'яток пізнього палеоліту азово-причорноморських степів⁵. Що трапилось? Куди поділись “замовлені” і неякісні дати? Перегляд кореляційної таблиці показує – з'явилися лише “замовлені” дати по Великій Аккаржі. Гадаємо, що якраз “замовлені” дати і чекав сам Ігор Вікторович, коли лукавив, уболюючи, що не отримав жодної абсолютної дати для Великої Аккаржі (с. 37). Справа в тому, що отримані раніше дати не вписувались в його “ідею” та підтверджували думки його попередників. Однак, несподівано отримано “замовлені” дати і написано чергову статтю на “не визрілу” тему⁶.

Однак, перейдемо до аналізу розділу “Геохронологічне датування”, залишивши попередній компілятивний розділ (“Проблеми геохронологічної періодизації верхнього палеоліту регіону”) на розгляд фахівців (геологів, палеогеографів, палінологів, палеозоологів тощо), роботи яких не зовсім компетентно, на наш погляд, “проаналізував” автор монографії, до того ж не врахувавши новітні надбання учнів В. Веклича. Починається розділ з розгляду стратиграфії Анетівки-II. Перш за все, нагадаємо “історіографу” І. Сапожнікову, що Г. Іванов не досліджував стратиграфію Анетівки-II, а два описи, наведені в монографії, склав один із авторів рецензії, який свого часу навчався цій справі у П. Борисковського, коли у 1959 і 1961 рр. креслив профілі стінок розкопів Великої Аккаржі. Але стратиграфічних схем Анетівки-II значно більше, і всі вони “суттєво” відрізняються одна від одної, як і на більшості пам'яток, які розташовані на крутих високих схилах річок чи балок степів Південної України. Але справа не в “історіографії”, а в суті “наукового” підходу І. Сапожнікова⁷. Справа в тому, що літологічні розрізи пам'яток палеоліту цього регіону за своєю структурою і характером накопичення осадових порід відрізняються на протязі навіть декількох десятків метрів, в залежності від геоморфологічної ситуації. Цим, перш за все, обумовлена необхідність запрошувати на палеолітичні пам'ятки геологів-професіоналів. Близькість Анетівки-II до Великої Аккаржі знімається навіть цим зауваженням, тим більш не є “вполне достаточно для датировки памятника временем, близким Анетовке-II, т. е. 19,0-18,0 т. лет

ВР” (с. 44). Велика Аккаржа і Анетівка-II розташовані в абсолютно різних геоморфологічних умовах, тому накопичення осадових порід на цих пам'ятках має свою специфіку. Відтак порівняння умов залягання культурних залишків бажано проводити за матеріалами всебічного вивчення розрізів цих пам'яток фахівцями (геологів, палеогеографів, палінологів тощо), а не за описами хоча б і професіоналів-археологів. Тим більше Н. Герасименко доведено, що причорноморський горизонт, з яким пов'язує існування Анетівки-II І. Сапожніков, в усіх профілях розкопів цієї пам'ятки не простежується зовсім, або надто зруйнований (!). Не має рації далі розглядати “штудії” автора монографії, щодо літології досліджених нами пам'яток (Сагайдак-I, Анетівка-I та ін.), вони виконані на тому ж дилетантському рівні, а зацікавленим дослідникам рекомендуємо звертатись до робіт професіоналів (В. Бібікової, В. Петруня, Н. Герасименко, А. Старкіна).

Особливо показовими в продовження теми є “геологічні міркування” І. Сапожнікова стосовно висновків по стоянці Нововолодимирівка-II. Згідно яких: “Взвешенный” культурный слой связан с третьим литологическим горизонтом, названным “солонцом”, но стратиграфия поселения не изучалась геологами... На мой взгляд (І. Сапожнікова – *Авт.*), третий горизонт Нововладимировки-II является ничем иным, как погребённой почвой среднепричерноморского подгоризонта схемы М. Ф. Веклича и в таком случае её абсолютную дату следует считать существенно удревнённой. Конечно, теоретически можно сопоставить эту почву и с дофиновской, но тогда дата будет не менее значительно омоложенной, а нижележащая погребённая почва (слой 5) будет как минимум добугской, а именно витачевской” (с. 47).

“Взвешенность” культурного шару (що не перевищує 20-30 см) Нововолодимирівки-II, це далеко не “усім зваженостям зваженість” Великої Аккаржі, на якій побудовані висновки І. Сапожнікова. Визнання горизонту солонцю “ничем иным”, як похованим ґрунтом середньопричерноморського підгоризонту схеми М. Веклича є нічим іншим, як геологічним курйозом. Враховуючи, що рецензія не може використовуватися у якості геологічного “лікбезу”, відсилаємо І. Сапожнікова до відповідної довідкової літератури. Зазначимо тільки, що солонці сиваського узбережжя утворилися за час існування солоноводної водойми, відомої нам як “Сиваш”, тобто протягом останніх двох тисяч років. Достатньо впевнено можна стверджувати, що осолонцюванню піддано верхній горизонт потужної товщі лесу. Горизонт солонцю нічого спільного з похованим ґрунтом не має. Аналогічних казусів багато є й у інтерпретації І. Сапожніковим розрізів Дмитрівки, Вознесенки-IV й інших пам'яток.

Не можна погодитись з автором монографії щодо його синхронізації стоянки Дмитрівка з заключною фазою валдайського зледеніння, з етапом, що передував періоду потепління ласко. Висновку І. Сапожнікова суперечать не тільки радіовуглецева дата та геологічні умови залягання культурного

шару, а й палеоекологічні показники. Адже стоянка існувала в умовах вологого клімату та максимального обводнення подових низовин, що, на думку провідних фахівців палеогеографів та палеокліматологів, й неодноразово зазначалось автором розкопок пам'ятки, могло мати місце лише за умов інтерстадіалів⁸.

Не є таємницею, що для І. Сапожнікова не складає професійних проблем (або проблем морального плану) безпідставний перегляд періодизаційних схем, що базуються на літологічних спостереженнях професіоналів природознавців та колег-археологів. Показовим прикладом є ігнорування висновків Г. Загнія щодо датування культурних шарів Федорівки. Датування нижнього шару стоянки віком 15, а верхнього віком 13 тис. р. В. Р. виявилось, в принципі, вірним. Воно впевнено підтверджується низкою археологічних аналогій, підтвердилося воно й радіовуглецевим датуванням⁹. Що ж змушує в такому випадку літолога І. Сапожнікова прийти до дивовижного висновку (с. 52), що: “оба культурных слоя Фёдоровки, как и Ямы, можно с высокой долей вероятности сопоставить с максимумом W-III”. Ми вважаємо, що стосовно інших пам'яток краще проведуть критичний аналіз “польотів фантазії” автора монографії дослідники, що безпосередньо вивчали ці пам'ятки. Принаймні, один такий випадок нам уже відомий¹⁰. Не можна не погодитись з думкою В. Чабая, що аргументи і висновки І. Сапожнікова базуються переважно на навмисному перекручуванні наслідків польових робіт колег¹¹. Завершуючи розгляд розділу геохронології, підкреслимо, що І. Сапожніков навчався аналізу літології археологічних пам'яток у археолога С. Дворянінова, про що він сам і сповіщає (с. 50). На жаль, рівень знань І. Сапожнікова, як було показано вище, з 1974 р. практично залишився незмінним, не зважаючи на наполегливі “штудії” значної кількості робіт фахівців природознавців (див. численну бібліографію в усіх його роботах, в яких, до речі, постійно наводиться більш-менш повна бібліографія праць самого автора). Окрім амбіцій у численних схемах періодизації і хронології палеоліту степової зони Південно-Східної Європи І. Сапожнікова ми не знайшли більш нічого. Більш того, новітні розробки палеогеографів ним не тільки не враховані, але і піддані сумніву. Але це вже тема іншої роботи.

Основою будь-якої монографії, яка присвячена аналізу матеріалів будь-якої пам'ятки є всебічний аналіз крем'яного інвентарю – найважливішого джерела дослідника-палеолітознавця. На превеликий жаль, якраз такий аналіз чи навіть систематичний опис крем'яного інвентарю в монографії відсутні. Вже на початку розділу ми зустрічаємось з такою сентенцією: “...кремневые изделия Большой Аккаржи в значительной степени разрознены, а коллекция из раскопов 1959 и 1961 гг. не является “чистой”, так как в нее были подмешаны находки из более поздних сборов. В свете сказанного, обобщение всех без исключения каменных изделий, найденных на памятнике, в едином описании является делом затруднительным (ще й яким! – Авт.), но

малопродуктивним (виділено нами – *Авт.*) с точки зрения гомогенности анализируемого комплекса источников”?! Нам не відома точка зору “гомогенности комплекса”. Наша точка зору – це безпорадність, страх виявити цю безпорадність, відсутність елементарного професіоналізму. Про який гомогенний комплекс Великої Аккаржі твердить постійно І. Сапожніков, якщо він навіть не здатний скласти його повний техніко-типологічний опис, не кажучи вже про класифікацію на сучасному рівні. Опис крем’яного інвентарю в монографії зведений до назви окремих артефактів і численних посилань на малюнки (с. 109-127). Інтерпретація кам’яної індустрії Великої Аккаржі практично обмежується “розвагами” автора на тему вістря дюфор, які в комплексі Великої Аккаржі невиразні, якщо взагалі їх можна віднести до цієї групи знарядь. Завершується розділ дивовижним для сучасного палеолітознавства висновком: “...присутствие в зоне азово-причерноморских степей индустрий, которые можно определить как “дискретные” (Большая Аккаржа, Анетовка I и II, Амвросиевка и др.) (sic!), а также частично “ориньякоидных” комплексов (Сагайдак I), заставляет нас задуматься о правильности введения в палеолитоведческую литературу таких понятий, как ориньякоидный и граветтоидный технокомплексы, соответствующие пути развития и т. д.” Дійсно в азово-причорноморських степах є епіориньякські і епіграветські технокомплекси і зовсім відсутні “дискретні”. Нам більш нічого додати. Фахівці, перш за все, чекали відтворення єдиної колекції (до речі, два ящики неврахованих матеріалів з Великої Аккаржі чекають на Вас, дорогий авторе, в ПМКу), ґрунтового джерелознавчого аналізу кам’яної індустрії пам’ятки, наведення порядку і визначення гомогенного комплексу, а після того можна було б на новій науково обґрунтованій джерельній базі створювати інтерпретаційні схеми, навіть про “дискретні” технокомплекси. Спочатку в “хаті” треба навести порядок!

Значний обсяг монографії присвячено економіці степової природно-господарської області (частина V). За загальним принципом побудови книги й цю проблематику “досліджено” майже цілком на наведенні історії дослідження. Після подання банальних та широковідомих фактів і матеріалів обсягом у 3-4 ум. др. арк. автор робить дивовижний висновок: “Заметим, что сказанное в этой части книги, безусловно не исчерпывает всех проблем хозяйства и образа жизни обитателей степной ПХО, но теперь мы наконец имеем схему их модели, которая хорошо соотносится как с археологическими и археозоологическими, так и с этнографическими материалами” (с. 225). Постає питання – ми, які “нарешті маємо”, це хто? Дослідники, які створили ці палеоекономічні реконструкції задовго до І. Сапожнікова, чи сам Ігор Вікторович? Якщо друге – то ми щиро вітаємо його з тим, що й він нарешті має “свою схему моделі”!

Дещо дисонує з основним текстом цієї частини книги тільки підрозділ, в якому поставлено проблеми “сезонності поселень зони степів”. Тут автор

монографії дозволив собі, окрім традиційного наведення історії вивчення міграцій північноамериканських бізонів, ще й навести наслідки власних досліджень сезонності стоянок наших степів. Власні ідеї та висновки науковців природничих наук у нього часто настільки “гармонійно” переплітаються, що не тільки не ув’язуються між собою, а й суперечать одне одному. Так, наприклад, значну частину пам’яток степової зони віднесено, згідно концепції переважання різців та мікроінвентарю над скребками, до весняно-літніх стоянок, незалежно від наявності в них фауністичних решток коня (с. 221). На наступній сторінці монографії зазначається, що за даними біологів, дикі коні досягали зони степів тільки з осені й залишались в ній до весни (с. 222). То на яких коней відбувалось полювання мешканців весняно-літніх стоянок?

Твердження І. Сапожнікова, що пам’ятки, де в інвентарі переважають скребачки, слід вважати осінньо-зимовими або зимово-весняними, а пам’ятки, де переважає мікроінвентар й різці, добре кореспондуються з весняно-літнім та літньо-осіннім сезонами, взагалі є некоректним. Розшарування усіх пізньопалеолітичних пам’яток Південної та Східної України на зазначені сезонні групи за таким принципом не є аргументованим. В такому випадку більш вірно поділяти пам’ятки на базові та мисливські табори, на яких більш диференційований склад знарядь праці. За логікою І. Сапожнікова, на пам’ятках з моно-бізоною фауною у складі крем’яного інвентарю мають переважати мікроінвентар та різці, обмежено представлені скребки й автоматично ці пам’ятки необхідно вважати весняно-літніми таборами. А як, в такому випадку, інтерпретувати стоянку верхнього шару Федорівки, з її моно-бізоною фауною й значним переважанням скребків над різцями?

Можна по-доброму зрозуміти І. Сапожнікова, якому в археологічному житті не поталанило знайти свою пам’ятку. Велика Аккаржа, яку він за допомогою відділу отримав у “спадщину”, з часом втратила для нього привабливість. Не пощастило знайти тут ні жител, ні справжніх вогнищ, ні навіть більш-менш виразних скупчень. Не вдалось зустрітися з первісними прикрасами, не кажучи вже про витвори мистецтва. Та й дату фахівці-геологи дають якусь пізню. До того ж, в цей тяжкий для І. Сапожнікова час закінчилися гроші від замовників і пішов він шукати свою долю у краснавчій тематиці, займаючись, переважно, хрестами. Десять років загубив і знов нічого “грандіозного” не вийшло. І вирішив на початку ХХІ ст. (с. 257) Ігор Вікторович знов повернутися до Великої Аккаржі, та так, щоб у всіх виникла “реакція”. Поряд з цим, для наведення страху можна розпочати чорні розкопки на пам’ятках майбутніх опонентів¹². Шкода нам археологічну науку, яка, на жаль, все більше руйнується такими непрофесійними, але амбітними монографіями. Ось що коїться, коли в науку приходять люди з амбіціями, але без амуніції!

¹ *Ефименко П. П.* Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. 1960. № 4. С. 14-25; *Борисковский П. И.* Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области / Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. Москва, 1964. 10 с.

² *Борисковский П. И., Праслов Н. Д.* Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. Москва-Ленинград, 1964. Вып. А 1-5. С. 27-28; *Григорьева Г. В.* Большая Аккаржа и её место среди позднепалеолитических памятников юга СССР // КСИА. 1967. Вып. 111. С.86-90; *Ее же.* Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья: Автореф. дисс... канд. истор. наук. Ленинград, 1968. 17 с. и др.; *Гвоздовер М. Д.* О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона // ВА. 1967. Вып. 27. С. 82-101; *Смирнов С. В.* Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. Київ, 1973. 172 с.; *Его же.* О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы Европейской части СССР // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. Москва, 1974. С. 152-156; *Его же.* Позднепалеолитические памятники Надпорожья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. Ленинград, 1977. С. 149-157 и др.

³ *Борисковский П. И.* Палеолитическая стоянка под Одессой: раскопки 1959 г. // КСИА. 1961. Вып. 86. С. 28-35; *Его же.* Позднепалеолитическая стоянка Большая Аккаржа по раскопкам 1959 г. // Краткие сообщения ОГУ и ОГАМ. Одесса, 1961. С. 18-23; *Его же.* Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. 10 с.

⁴ *Григорьева Г. В.* Позднепалеолитические памятники... 17 с.; *Петрунь В. Ф.* Заключение о результатах геологической рекогносцировки окрестностей раскопа 1991 г. позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа и визуального изучения последнего // И. В. Сапожников. Большая Аккаржа: Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. Киев, 2003. С. 271-279.

⁵ *Сапожников І.* Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // МДАПВ. Львів, 2005. Вип. 9. С. 14-31.

⁶ Там само.

⁷ *Сапожников И. В.* Большая Аккаржа: Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. С. 271-279; *Его же.* Многослойная стоянка Михайловка (Белолесье): проблемы стратиграфии и датировки // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя, 2004. Вип. XI. С. 299-315; *Його ж.* Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи. С. 14-31 та ін.

⁸ *Оленковский Н. П.* Нові дослідження епіграветської стоянки Дмитрівка // Кам'яна доба України. 2002. Вип. 1. С. 96-105.

⁹ *Кротова О. О.* Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. 2003. Вип. 4. С. 183-198.

¹⁰ *Чабай В. П.* Средний палеолит Крыма. Симферополь, 2004. С. 29.

¹¹ Там же.

¹² *Сапожников И. В.* Многослойная стоянка Михайловка (Белолесье): проблемы стратиграфии и датировки. С. 299-315.